

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.10>**Тетяна Цувіна,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного процесу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВО НА ДОСТУП ДО СУДУ: ПІДХІД ЄСПЛ

Статтю присвячено дослідженню права на доступ до суду в цивільному судочинстві й перешкод у його реалізації в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини щодо тлумачення й застосування цієї статті. Право на доступ до суду вперше було згадане в справі *Golder v. United Kingdom* як право необтяженого фактичними та юридичними перешкодами звернення до суду за судовим захистом, проте в подальшому зазнало еволюційного тлумачення в практиці Європейського суду з прав людини. Обмеження права на доступ до суду мають бути оцінені з точки зору принципу пропорційності, відповідно до якого в кожній конкретній справі слід установити мету обмеження права, засоби, які для цього використовуються, а також співмірність мети й засобів. Водночас має бути врахована наявність альтернативних способів реалізації відповідного права.

На підставі аналізу відповідної практики зроблено висновок, що право на доступ до суду має бути ефективним і наразі містить у собі не лише можливість звернення до суду за судовим захистом, але й розгляд справи з ухваленням остаточного рішення, а також виконання такого рішення. Крім того, слід розрізняти право на доступ до суду першої інстанції та право на доступ до судів вищих інстанцій. Дослідження практики Європейського суду з прав людини дають змогу виокремити такі перешкоди в реалізації права на доступ до суду в цивільному судочинстві: а) суб'єктивні, пов'язані з неможливістю окремих осіб звертатися до суду за судовим захистом у певних категоріях справ або бути відповідачем у справі, зокрема через застосування правил про імунітети в міжнародному й національному праві; б) юрисдикційні, що передбачають виключення певних категорій справ із юрисдикції судів; в) темпоральні, що є часовими обмеженнями в реалізації права на судовий захист або оскарження судового рішення в апеляційному чи касаційному порядку; г) процесуальні, які пов'язані з чинними правилами щодо форми й змісту позовних заяв й апеляційних і касаційних скарг, порядком звернення до суду за судовим захистом, необхідністю звернення до досудового порядку врегулювання спорів тощо; д) фінансові, що враховують неможливість сплати судового збору або отримання правової допомоги через скрутне матеріальне становище осіб.

Ключові слова: доступ до суду, право на справедливий судовий розгляд, перешкоди в праві на доступ до суду, доступність правосуддя, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. Право на доступ до суду прямо не закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ), а виводиться з положень зазначеної статті завдяки її еволюційному тлумаченню в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Уже починаючи з першої справи, *Golder v. United Kingdom*, де було вперше зазначено про існування цього права, ЄСПЛ наголошував на невід'ємному зв'язку між ним і принципом верховенства права в демократичному суспільстві, зауважуючи зокрема, що «верховенство права важко собі уявити без можливості отримати доступ до суду», адже «принцип, відповідно до якого спір цивільно-правового характеру може бути переданий до суду, належить до числа основоположних принципів права, що повсюдно

визнаються; це стосується й принципу міжнародного права, який забороняє відмову в правосудді», і саме в контексті зазначених принципів має тлумачитися п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [1]. Зважаючи на зазначене, наразі актуальності набувають практичні аспекти реалізації права на доступ до суду в цивільному судочинстві з метою приведення національної практики правозастосування у відповідність до міжнародних стандартів у цій сфері.

Метою статті є дослідження змісту права на доступ до суду в цивільних справах, його можливих легітимних обмежень, а також перешкод у його реалізації в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Зміст права на доступ до суду. Від самого початку право на доступ до суду розглядалося як

право ініціювати розгляд справи в суді, і, відповідно, його порушенням визнавалися ситуації, які унеможлилювали такий розгляд або перегляд справи, зокрема у випадках, коли справа не могла бути розглянута через виключення певних справ з юрисдикції суду, неможливість порушення справи через відсутність коштів для сплати судового збору, неможливість порушити провадження у справі через складність процедури й відсутність безоплатної правової допомоги тощо.

Водночас далі зазначене право почало тлумачитися не тільки як можливість порушити справу в суді, а і як право на розгляд справи, відповідно до чого порушенням права на доступ до суду визнавалися випадки, коли особа, провадження в справі якої було відкрито, не могла домогтися фактичного розгляду такої справи й ухвалення рішення. Наприклад, у справі *Kutić v. Croatia* провадження в справі про відшкодування шкоди, спричиненої внаслідок терористичного акту, було зупинене через зміни до законодавства, які передбачали, що розгляд таких справ має бути відкладений до введення в дію нового законодавства. Однак відтоді й до моменту звернення до ЄСПЛ минуло 6 років, проте таке законодавство так і не було прийняте, що фактично позбавило особу права на доступ до суду [2]. Натомість у справі *Marini v. Albania* ухвалення рішення в справі заявника виявилось неможливим через чинне в конституційному суді правило щодо рівності голосів, застосовуючи яке, конституційний суд фактично ухилився від ухвалення рішення в справі, а заявник не міг отримати остаточне рішення [3].

Завдяки еволюційному тлумаченню в практиці ЄСПЛ з часом складовою частиною права на доступ до суду була визнана й вимога виконання судового рішення. Так, у справі *Hornsby v. Greece* ЄСПЛ вивів вимогу про беззворотну реалізацію судових рішень як елемент п. 1 ст. 6 ЄКПЛ саме з права на доступ до суду, зауваживши, що «право на доступ до суду було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне обов'язкове судові рішення не виконувалося б на шкоду однієї зі сторін» [4].

Варто також звернути увагу на те, що ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що його завданням є гарантування «не теоретичних або ілюзорних прав, а прав, які можуть бути реалізовані на практиці, та є ефективними» [5]. Зважаючи на це, ЄСПЛ у справах щодо права на доступ до суду оцінює не просто фактичну можливість порушити справу в суді й отримати рішення в цій справі, а й ефективність реалізації цього права, що інколи пов'язується з фактичними наслід-

ками розгляду справи в суді. Так, у деяких справах, які стосувалися фінансових перешкод у доступі до суду, заявники мали фактичний доступ до суду, їхні справи були розглянуті судом з ухваленням рішення, проте за результатами розгляду справ суди стягували з заявників непропорційно великі розміри судового збору, що фактично зводило нанівець право на доступ до суду [6].

Крім того, варто звернути увагу на той факт, що ЄСПЛ розрізняє справи, які стосуються доступу до суду першої інстанції, а також інстанційного доступу до суду, дотримуючись загального підходу, відповідно до якого «п. 1 ст. 6 ЄКПЛ не зобов'язує держави створювати апеляційні чи касаційні суди, проте там, де такі суди існують, необхідно дотримуватися гарантій, передбачених ст. 6 ЄКПЛ» [7].

Обмеження права на доступ до суду та принцип пропорційності. Право на доступ до суду не є абсолютним і підлягає державному регулюванню, що допускається опосередковано, оскільки право на доступ до суду за своїм характером закликає до врегулювання з боку держави, і це регулювання може варіюватися за часом і місцем відповідно до потреб і ресурсів суспільства й окремих осіб [8]. Із зазначеного випливає, що в певних випадках держава може обмежити право осіб на доступ до суду, проте зазначені обмеження мають бути легітимними. Для оцінки легітимності обмежень права на доступ до суду ЄСПЛ на першому етапі з'ясовує, чи було таке обмеження передбачене законом, тобто перевіряє обмеження на відповідність принципу правової визначеності. Для подальшого аналізу легітимності обмежень, установлених в законі, використовується тест на пропорційність, що складається з таких етапів: 1) установлення мети обмеження права на доступ до суду й визначення того, чи була вона легітимною; 2) з'ясування, які засоби були використані для відповідного обмеження права на доступ до суду, а також того, чи були вони мінімально обтяжливими й необхідними в демократичному суспільстві; 3) визначення того, чи існувало розумне й пропорційне співвідношення між ужитими заходами й поставленою метою; 4) з'ясування того, чи не суперечить обмеження, що розглядається, самій сутності права, що гарантується, адже особа не може бути взагалі позбавлена права на судовий захист унаслідок обмеження, натомість завжди залишається альтернативні способи захисту порушених, невизнаних чи оскаржуваних прав, свобод й інтересів, якщо розгляд певних справ виключений з юрисдикції судових органів.

Перешкоди реалізації права на доступ до суду. Використовуючи тест на пропорційність, ЄСПЛ у своїй практиці розрізняє легітимні й нелегітимні обмеження права на доступ до суду. Водночас варто зауважити, що встановлення в цивільному процесуальному законодавстві вимог до форми й змісту позовної заяви, порядку звернення до суду за судовим захистом, вимоги щодо необхідності дотримання правил юрисдикції, строків оскарження тощо є легітимними обмеженнями права на доступ до суду, що спрямовані на забезпечення належного здійснення судочинства в цивільних справах. Проте в окремих випадках зазначені обмеження стають дійсними перешкодами в реалізації права на доступ до суду, що порушують вимоги п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Аналіз практики ЄСПЛ дає змогу виокремити декілька видів таких перешкод, це, зокрема, суб'єктивні, юрисдикційні, темпоральні, процедурні й фінансові перешкоди.

Суб'єктивні перешкоди. Перешкоди у зверненні до суду можуть бути пов'язані з особливостями суб'єкта, який звертається до суду, а в деяких випадках також і з особливостями відповідачів у справі, зокрема коли останні користуються судовим імунітетом. Відповідно до цього можна говорити про такі перешкоди: а) суб'єктивні перешкоди в доступі до суду, пов'язані з позивачем; б) суб'єктивні перешкоди в доступі до суду, пов'язані з відповідачем.

Перший вид перешкод трапляється у випадках, коли окремим категоріям осіб забороняється звертатися до суду взагалі або подавати окремі види позовів. Загалом зазначене обмеження стосується недієздатних осіб, які за загальним правилом не мають права звертатися до суду самостійно, що визнається ЄСПЛ легітимним обмеженням права на доступ до суду. Водночас навіть для таких осіб визнається необхідність забезпечення на національному рівні права на оскарження рішень щодо визнання їх недієздатними [9] і права на звернення до суду в справах про поновлення їхньої дієздатності [10].

ЄСПЛ також визнавав неправомірність обмеження права на доступ до суду і в інших справах, а саме: а) коли голова Верховного суду Угорщини не міг оскаржити до суду дострокове припинення своїх повноважень, адже зазначений спір відповідно до перехідних положень закону не підлягав розгляду судом [11]; б) коли керівник підприємства та єдиний акціонер компанії не мав права оскаржувати рішення щодо ліквідації компанії [12]; в) коли акціонери банків і самі банки не мали права оскаржувати рішення Націо-

нального банку про ліквідацію останніх, що ускладнювалося тим фактом, що інтереси банку могли бути представлені лише ліквідаційною комісією, яка залежала від Національного банку, тобто від протилежної сторони спору [13; 14] тощо.

Суб'єктивні перешкоди в доступі до суду, пов'язані з відповідачами, стосуються обмежень через застосування імунітетів, що застосовуються в міжнародному та національному праві. Варто зазначити, що під час розгляду відповідних заяв ЄСПЛ не встановлює свої правила щодо застосування імунітетів, а перевіряє дотримання державами правил про імунітети, що визнаються в міжнародному праві, визнаючи пріоритетність цих норм. Йдеться, зокрема, про імунітети держави, її дипломатичних представництв й окремих посадових осіб, міжнародних організацій тощо. ЄСПЛ зазначає, що імунітет держави від звичайної цивільно-правової відповідальності є однією з концепцій міжнародного права, що розвинулася з принципу *par in parem non habet imperium*, відповідно до якого одна держава не може підпадати під юрисдикцію іншої держави [15]. Зазначений імунітет має легітимну мету підтримання суверенітету іншої держави й відповідає нормам міжнародного права. Так, виправданим було визнане обмеження юрисдикції німецьких судів з посиланням на міжнародні угоди, укладені Німеччиною після Другої світової війни, у справі за позовом принца Ліхтенштейну про повернення майна, конфіскованого в Чехословаччині [16]. Також прикладом можуть слугувати справи за позовами про відшкодування шкоди, завданої катуваннями, на території іншої держави [17; 18].

Разом з тим практика ЄСПЛ дає змогу окреслити коло справ, в яких держава й міжнародні організації не користуються імунітетом. До таких справ належать: а) трудові спори щодо працевлаштування в дипломатичних представництвах або міжнародних організаціях, якщо функції працівників не пов'язані з виконанням державних функцій [19–22]; б) спори про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю особи посадовими особами іншої держави на території держави суду [23]; в) спори, що мають приватноправовий характер [24].

Так, у справі *Oleynikov v. Russia* національний суд відмовив у розгляді позову заявника до КНДР про стягнення заборгованості з процентами на підставі розписки, підписаної торговим радником КНДР, відповідно до якої Хабаровське відділення торгового радника при посольстві КНДР взяло гроші в борг у заявника. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ зауважив, що національні

суди не здійснили жодного аналізу правочину, що очевидно мав приватноправову природу, а тому неправомірно використали доктрину імунітету держави, порушивши право заявника на доступ до суду [24].

Окрім імунітетів у міжнародному праві варто звернути увагу й на імунітети в національному праві, якими можуть наділятися певні особи або організації. Йдеться, зокрема, про імунітети членів парламенту, посадових осіб, суддів тощо. Варто зазначити, що ЄСПЛ визнає легітимність існування таких імунітетів, проте не вважає їх абсолютними. Наприклад, ЄСПЛ визнає легітимність надання імунітету членам парламенту заради гарантування останнім свободи слова в парламенті й забезпечення розподілу гілок влади. Водночас підкреслюється, що члени парламенту мають наділятися зазначеним імунітетом виключно в справах, пов'язаних з їхньою політичною діяльністю в парламенті, а не в усіх без винятку цивільних справах.

Так, порушення права на доступ до суду з посиланням на імунітет члена парламенту визнавалося, наприклад, у справі про відшкодування моральної шкоди, завданої заявнику внаслідок порушення його колишньою дружиною, яка була членом парламенту, судового рішення про опіку над дитиною [25], а також у справі за позовом про відшкодування шкоди, поданого прокурором до члена парламенту через критику, що мала особистий характер [26]. Порушенням також було визнано застосування імунітету президента в справі про відшкодування шкоди за наклеп, адже позов не впливав з правовідносин щодо реалізації ним своїх повноважень [27]. Натомість правомірними в практиці ЄСПЛ також визнавалися імунітети суддів і суддів у справах, що впливали з їхньої діяльності щодо здійснення правосуддя [28].

Юрисдикційні перешкоди пов'язані зі складними випадками застосування правил юрисдикції на рівні національних правопорядків. Водночас ЄСПЛ зауважує, що його завдання полягає не в тому, щоб перевіряти, чи мали національні суди юрисдикцію розглядати справу, або визначати, який конкретно з судів мав би розглянути таку справу [29]. Натомість ЄСПЛ оцінює, чи застосовувалися правила юрисдикції відповідно до вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Порушення, які стосуються юрисдикційних перешкод, можуть проявлятися як у виключенні певних категорій справ з юрисдикції судів, так і у відмові в розгляді справи через відсутність чітких правил розподілу юрисдикції на рівні національного правопорядку. Наприклад, непропорційним обмеженням права на доступ до суду в практиці

ЄСПЛ були визнані такі випадки неможливості оскаржити в судовому порядку: а) рішення щодо виключення особи з асоціації мисливців за порушення положень статуту організації [30]; б) акти виконавчої влади щодо обмежень рибальства, поданого професійними рибалками [31]; в) наказ про опіку, затверджений судом у справах неповнолітніх, щодо автоматичного й безстрокового позбавлення батьківських прав унаслідок засудження за злочин щодо жорстокого поводження з дітьми [32] тощо. Поряд із цим ЄСПЛ визнав правомірним, наприклад, виключення з судової юрисдикції позову священника щодо незаконного звільнення церквою, адже зазначені відносини регулюються церковним правом [33].

Варто зауважити: під час розгляду таких справ ЄСПЛ звертає особливу увагу на наявність альтернативних засобів правового захисту в особи, справа якої була виключена з юрисдикції судів. Так, у справі *S mbata Bihor Greek Catholic Parish v. Romania* позовна заява греко-католицької церкви одного з приходів до православного приходу щодо користування церковною будівлею була визнана апеляційним судом неприйнятною, адже спори щодо права власності на релігійні будівлі або їх використання підпадали під юрисдикцію об'єднаних комітетів представників двох конфесій. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ зазначив, що законодавством не були встановлені порядок скликання таких комітетів, процес прийняття ним рішення, строки їх прийняття тощо, а тому відмова судів розглядати зазначену справу становила порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [34].

Колізії юрисдикції також часто ставали причинами порушення права на доступ до суду. Так, у низці справ проти Російської Федерації національні суди відмовлялися розглядати заяви щодо порушення права на розгляд справи й виконання судового рішення в розумний строк попри те, що зазначений спосіб захисту був передбачений національним законодавством, посилаючись на те, що на національному рівні ще не визначена юрисдикційність відповідних спорів [35; 36]. В інших справах, зокрема й проти України, порушення було визнане через те, що суди різної юрисдикції відмовлялися розглядати справи, адже вважали, що вони не підпадають під їхню юрисдикцію, внаслідок чого такі справи взагалі не могли бути розглянуті в суді [29; 37; 38].

Темпоральні перешкоди пов'язані з порушенням правил про застосування строків у цивільному судочинстві. ЄСПЛ виходить з того, що встановлення процесуальних строків для певних процесуальних

дій є легітимними обмеженнями права на доступ до суду, проте їх неправильна інтерпретація в певних конкретних випадках може призводити до порушення конвенційних положень [39; 40; 41]. Так, у справі *Cherednichenko and others v. Russia* порушення права заявників на доступ до суду було констатоване через відсутність чіткої вказівки в законі на момент початку обчислення строку апеляційного оскарження у випадках проголошення в судовому засіданні лише вступної й резолютивної частини судового рішення, адже в судовій практиці мали місце випадки обчислення такого строку з моменту: а) проголошення такого рішення; б) завершення суддею повного тексту рішення; в) реєстрації рішення в судовому реєстрі; г) отримання особою повного тексту рішення [42].

Численними в практиці ЄСПЛ є справи проти України, де доступ до суду порушувався через неправильне застосування правил вирахування строків у цивільному судочинстві, зокрема коли замість того, щоб обчислювати строк оскарження з наступного дня після ухвалення рішення суди починали обрахунок цього строку безпосередньо з дати його ухвалення [43; 44]; коли суд, постановивши ухвалу про залишення позовної заяви без руху й надавши строк для усунення недоліків поданої заяви, після подання виправленої позовної заяви відмовляв у відкритті провадження через пропуск строку апеляційного оскарження [45]; коли внаслідок ретроспективного застосування законодавства скаргу вважали поданою з порушенням строку касаційного оскарження, хоча строк на оскарження ще не минув [46].

Процесуальні перешкоди пов'язані з вимогами до форми й змісту позовної заяви, які пред'являються законодавством, а також із порушеннями щодо порядку її подання. Загалом такі вимоги є легітимними обмеженнями права на доступ до суду, та сам факт їх існування не свідчить про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Так, у справі *Ivanova v. Finland* [47] ЄСПЛ визнав скаргу заявниці, де вона скаржилася на порушення права на доступ до суду через відмову судів Фінляндії розглядати її позовну заяву, складену російською мовою, неприйнятною, зауваживши, що вимоги щодо мови процесуальних документів мають дотримуватися та є легітимними обмеженнями права на доступ до суду.

Разом з тим у деяких випадках окремі вимоги процесуального законодавства, надмірний формалізм у їх застосуванні або випадки порушення норм процесуального права самим судом можуть становити порушення права на доступ до суду. Зокрема,

несумісною з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ була визнана відмова національного суду прийняти записані на дисках позови в електронному вигляді через їхню велику кількість (понад 70 000), незважаючи на приписи національного законодавства, які дозволяли їх подачу в електронному вигляді, з посиланням на те, що суди не мали обладнання для обробки й отримання документів, складених в електронній формі [48].

Окремо в цьому контексті слід звернути увагу на обмеження права на доступ до суду, пов'язані з можливим установленням у законодавстві обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів. Загалом ЄСПЛ допускає можливість існування зазначеної законодавчої вимоги, проте вона не повинна суперечити самій суті права на доступ до суду й зводити його нанівець, як у справі *Ponomarenko v. Ukraine*, де національні суди посилалися на недотримання досудового порядку врегулювання спору, хоча останній не був обов'язковим відповідно до вимог чинного законодавства [49].

Фінансові перешкоди пов'язуються зі скрутним матеріальним становищем заявників, унаслідок чого вони не можуть сплатити судові витрати або не спроможні оплатити послуги професійного представника.

ЄСПЛ вважає необхідність сплати судових витрат легітимним обмеженням права на доступ до суду. Проте їхній розмір у конкретній справі за певних обставин є істотним фактором, який дає змогу визначити, чи мала особа право на доступ до суду [6]. У деяких випадках відсутність гнучкості законодавства щодо сплати судових витрат може становити загрозу праву на справедливий судовий розгляд. Під час оцінки того, чи були дотримані вимоги доступу до суду, до уваги мають братися обставини конкретної справи, здатність заявника оплатити судові витрати, стадія, на якій перебуває провадження [50]. Водночас обмеження суто фінансового характеру, які абсолютно не пов'язані з перспективами успішності справи, повинні піддаватися особливо жорсткому контролю з точки зору інтересів справедливості [51].

Усі справи, які стосуються порушення права на доступ до суду в контексті судових витрат можуть бути розподілені на дві категорії: 1) справи, в яких особа не могла сплатити судовий збір, що унеможливило розгляд її справи в суді або апеляційний чи касаційний перегляд; 2) випадки, коли особа хоча й мала доступ до суду, однак внаслідок непропорційного стягнення судових витрат за результатами розгляду справи фактично її право на доступ до суду стало ілюзорним.

Так, у багатьох справах ЄСПЛ звертає увагу на необґрунтовані відмови національних судів у зменшенні розміру судових витрат, їх розстроченні, відстроченні, або звільненні від їх сплати попри те, що позивачі надавали докази скрутного матеріального становища й неможливості їх сплати, що мало наслідком відмову в розгляді справи або неможливість її перегляду [51].

Натомість у справі *Stankov v. Bulgaria* ЄСПЛ визнав порушення через те, що внаслідок відсутності гнучкості національного законодавства щодо сплати судових витрат заявник мав сплатити судовий збір у розмірі близько 90% присудженої йому судом суми компенсації за незаконне ув'язнення. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ зауважив, що правило, відповідно до якого позивач має сплатити судовий збір у розмірі певного відсотка від суми позовних вимог, у задоволенні яких йому було відмовлено, можна вважати сумісним з вимогами належного здійснення судочинства, адже воно встановлене заради забезпечення фінансування судової системи й запобігання зловживанню правом на звернення до суду. Проте в зазначеній справі сума судового збору дорівнювала майже всій присудженій заявникові сумі виплати. ЄСПЛ підкреслив, що заявник не може бути звинувачений у тому, що занадто високо оцінив свою свободу, визначаючи суму компенсації, адже таку суму важко визначити. Дійсно, розмір відшкодування міг би бути оцінений, виходячи з судової практики, що склалася в державі, проте в цій справі не існувало такої практики, що могла б зорієнтувати заявника, адже закон був новим. Зважаючи на зазначене, правове регулювання, яке визначало лише відсоткове відношення, не встановлюючи верхньої межі такої суми або не надаючи дискреційних повноважень суду щодо зменшення її розміру, призвело до порушення права особи на доступ до суду цієї справи [6].

У подібних випадках ЄСПЛ звертає особливу увагу на добросовісність у діях заявника й проблему зловживання правом на позов. ЄСПЛ у своїй практиці виходить з того, що в цивільному судочинстві діє презумпція, що позов, поданий до суду, вважається справжнім і серйозним, якщо лише не мають місце обставини, які свідчать про протилежне й дозволяють зробити висновок про те, що позов є сутяжницьким, зловживальним або не має підстав (*frivolous or vexatious or otherwise lacking in foundation*) [52]. Тому кожен раз ЄСПЛ прискіпливо досліджує обставини конкретної справи для спростування цієї презумпції. Наприклад, у справі *Harrison McKee v. Hungary* ЄСПЛ не вбачав у стягненні з позивача занадто великого роз-

міру судового збору порушення права на доступ до суду, адже попри те, що позов заявника було задоволено в частині визнання дій неправомірними, в частині присудження розміру відшкодування шкоди його було відхилено на 97%. Водночас зауважувалося, що позивач сам винен у призначенні йому до сплати такої великої суми судового збору, адже його позов був сутяжницьким і мав явно завищений розмір позовних вимог, а також обґрунтовувався фактами, які в подальшому сам позивач не зміг довести. Крім того, позивача представляв адвокат, який повинен був роз'яснити останньому наслідки його дій і пояснити безпідставність позову [53].

Ключове значення в цьому контексті також має обґрунтованість дій національних судів у разі вирішенні питання щодо сплати судових витрат, адже часто суди взагалі не наводять своїх мотивів або роблять висновки на основі гіпотетичної оцінки, безвідносно до конкретних обставин справи. Так, порушення були встановлені в справах, де відмова суду в зменшенні розміру судових витрат ґрунтувалася не на оцінці фактичних обставин конкретної справи й поточної ситуації заявника, а на «гіпотетичній можливості юридичної особи заробляти гроші» [54], коли суди навіть не перевіряють подані декларації заявників за наявності сумнівів щодо скрутного матеріального становища останніх [55].

Варто зауважити, що у своїй практиці ЄСПЛ торкається також питання забезпечення судових витрат. Так, у справі *Tolstoy-Miloslavsky v. United Kingdom* заявник скаржився на те, що вимога до нього про забезпечення судових витрат в апеляційному суді в розмірі 124 900 фунтів стерлінгів, яка мала бути здійснена протягом 14 днів, становила непропорційну перешкоду в доступі до суду. ЄСПЛ не угледів у цьому порушення права на доступ до суду, адже зазначене забезпечення, по-перше, мало законну мету – запобігання невідшкодування протилежній стороні судових витрат, якщо вимоги заявника не будуть задоволені; по-друге, в діях заявника простежувалися ознаки недобросовісності, зокрема, апеляційна скарга викликала сумніви щодо її обґрунтованості, а заявник відмовився від пропозиції протилежній стороні щодо врегулювання спору, що, на думку ЄСПЛ, свідчило про те, що для нього «будь-яке оскарження, вмотивоване лише розміром стягнення, було б не чим іншим, як навчальною вправою» [56].

Другим видом фінансових перешкод є неможливість отримання безоплатної правової допомоги. Варто зазначити, що ЄКПЛ прямо не закріплює право на правову допомогу в цивільних справах на відміну

від права мати представника в кримінальних справах (п. 3 ст. 6 ЄКПЛ), а тому таке право виводиться з еволюційного тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Незважаючи на те що ЄКПЛ не покладає на держави обов'язок забезпечення правової допомоги в цивільних справах [57], у деяких випадках все ж таки відмова в її наданні може призвести до порушення права на справедливий судовий розгляд, зокрема коли «така правова допомога є необхідною для ефективного доступу до суду» [58]. Саме на розсуд держав віднесені питання організації системи безоплатної правової допомоги задля відповідності її вимогам ЄКПЛ, проте мають існувати чіткі критерії для відбору справ, в яких надається безоплатна правова допомога [59]. ЄСПЛ називає серед таких критеріїв, зокрема, фінансове становище осіб, конкретні факти й обставини кожної справи, важливість для заявника питання, що є предметом судового розгляду, складність застосовного права й процедури, можливість заявників ефективно представити свої інтереси самостійно [60], обов'язковість представництва [61].

Варто зазначити, що законодавство, яке регулює питання надання безоплатної допомоги, має бути достатньо гнучким з огляду на вищевказані фактори, і державам слід уникати занадто категоричних формулювань у таких актах, зокрема у частині обмеження права на правову допомогу для певних груп осіб. Так, у справі *Anakomba Yula v. Belgium* ЄСПЛ визнав порушення права на доступ до суду відмову в наданні правової допомоги заявниці, яка не була резидентом Бельгії у справі щодо оспорування батьківства, адже законодавством передбачалася можливість надання такої допомоги лише резидентам й іноземцям, які були громадянами ЄС [62]. Іншим прикладом є відмови в наданні безоплатної правової допомоги юридичним особам, адже в багатьох державах законодавство не передбачає такої можливості [63]. Водночас у справі *Urbsiene and Urbsys v. Lithuania* ЄСПЛ визнав такою, що суперечить праву на доступ до суду, наявність прямої законодавчої заборони надавати безкоштовну правову допомогу юридичним особам безвідносно до обставин конкретної справи [64].

Ключовим також є питання легітимності вимоги обов'язкового представництва в судах вищих інстанцій. Така вимога сама по собі не є порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ і цілком сумісна з характеристиками, яким має відповідати верховний суд як найвищий судовий орган, що розглядає питання права [65]. Проте у випадку такого законодавчого регулювання держава має забезпечити реальну можливість доступу до суду особам, які не

можуть оплатити послуги адвоката. Зважаючи на це, ЄСПЛ неодноразово констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у справах, де не існувало механізмів надання правової допомоги й не передбачалася можливість подачі клопотань про надання такої допомоги за наявності вимоги обов'язкового представництва адвокатом у вищих судах [65; 66].

ЄСПЛ також допускає можливість відмови в наданні безоплатної правової допомоги на підставі відсутності перспектив оскарження. У справах *Del Sol v. France* ЄСПЛ звернув увагу на легітимність такого обмеження, зауваживши, що «державні гроші мають витратитися лише на тих, чії скарги мають шанс на успіх» [57]. Проте, незважаючи на можливість такої відмови, вона має здійснюватися з дотриманням певних гарантій. Так, у справі *Laskovska v. Poland* заявниці, якій було відмовлено в наданні безоплатної правової допомоги через те, що касаційне оскарження не допускалося в її справі, подала касаційну скаргу самостійно. Касаційний суд, відмовляючи у відкритті провадження, зауважив, що хоча касаційне провадження було допустимим у її справі, нею не була дотримана вимога щодо обов'язкового представництва адвокатом. ЄСПЛ, розглядаючи зазначену справу, констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, адже саме помилка держави під час відмови в наданні правової допомоги позбавила заявницю права на доступ до суду касаційної інстанції [67].

Особлива увага приділяється ЄСПЛ питанню ефективності безоплатної правової допомоги, адже інколи навіть попри позитивне вирішення питання про надання безоплатної правової допомоги особа все ж не може реалізувати своє право на доступ до суду. Наприклад, у справі *Bertuzzi v. France*, незважаючи на те що держава визнала за заявником право на надання безоплатної правової допомоги, три адвокати, які призначалися одним за одним, відмовлялися від надання правової допомоги через особисті зв'язки з відповідачем у справі заявника, який також був адвокатом, що призвело до неможливості звернення до суду в справі заявника [59]. У справі *Saoud v. France* порушенням права на доступ до суду було визнане надання безоплатної правової допомоги в суді касаційної інстанції лише після того, як сплив строк подачі клопотань по суті справи, що унеможливило ефективність представництва інтересів заявника [68].

Висновки

Право на доступ до суду має бути ефективним і включає не лише можливість звернення до суду за судовим захистом, однак

і розгляд справи з ухваленням остаточного рішення, а також виконання такого рішення. Зазначене право не є абсолютним і може підлягати обмеженням, що мають оцінюватися, виходячи з принципу пропорційності. Дослідження практики ЄСПЛ дають змогу виокремити такі перешкоди в реалізації права на доступ до суду в цивільному судочинстві: а) суб'єктивні, пов'язані з неможливістю окремих осіб звертатися до суду за судовим захистом у певних категоріях справ або бути відповідачем у справі, зокрема через застосування правил про імунітети в міжнародному й національному праві; б) юрисдикційні, що передбачають виключення певних категорій справ із юрисдикції судів; в) темпоральні, що є часовими обмеженнями в реалізації права на судовий захист або оскарження судового рішення в апеляційному чи касаційному порядку; г) процесуальні, які пов'язані з чинними правилами щодо форми й змісту позовних заяв та апеляційних і касаційних скарг, порядком звернення до суду за судовим захистом, необхідністю звернення до досудового порядку врегулювання спорів тощо; д) фінансові, що враховують неможливість сплати судового збору або отримання правової допомоги через скрутне матеріальне становище осіб.

Список використаних джерел:

1. *Golder v. United Kingdom*. № 4451/70. 21 February 1975. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.
2. *Kutić v. Croatia*. № 48778/99. 1 March 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60174>.
3. *Marini v. Albania*. № 3738/02. 18 December 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84061>.
4. *Hornsby v. Greece*. № 18357/91. 19 March 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020>.
5. *Artico v. Italy*. № 6694/74. 13 May 1980. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57424>.
6. *Stankov v. Bulgaria*. № 68490/01. 12 July 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81606>.
7. *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*. № 29458/04. 20 July 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76467>.
8. *Ashingdane v. the United Kingdom*. № 8225/78. 28 May 1985. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425>.
9. *A. N. v. Lithuania*. № 17280/08. 31 May 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163344>.
10. *Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine*. № 49069/11. 30 May 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119975>.
11. *Baka v. Hungary*. № 20261/12. 23 June 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163113>.
12. *Arma v. France*. № 23241/04. 8 March 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79734>.
13. *Capital Bank AD v. Bulgaria*. № 49429/99. 24 November 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71299>.
14. *Feldman and Slovyanskyy Bank v. Ukraine*. № 42758/05. 21 December 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179557>.
15. *Radunovic and Others v. Montenegro*. № 45197/13. 25 October 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167803>.
16. *Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany [GC]*. № 42527/98. 12 July 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59591>.
17. *Al-Adsani v. United Kingdom*. № 35763/97. 21 November 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59885>.
18. *Nait-Liman v. Switzerland*. № 51357/07. 15 March 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181789>.
19. *Cudak v. Lithuania*. № 15689/02. 23 March 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97879>.
20. *Fogarty v. the United Kingdom*. № 37112/97. 21 November 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59886>.
21. *Wallishauser v. Austria (no.2)*, № 14497/06, 20 June 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-120966>.
22. *Naku v. Lithuania and Sweden*. № 26126/07. 8 November 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168382>.
23. *McElhinney v. Ireland*. № 31253/96. 21 November 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59887>.
24. *Oleynikov v. Russia*. № 36703/04. 14 March 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117124>.
25. *Syngelidis v. Greece*. № 24895/07. 11 February 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97271>.
26. *Cordova v. Italy*. № 40877/98. 30 January 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60913>.
27. *Urechean and Pavlicenco v. Moldova*. № 27756/05. 2 December 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148267>.
28. *Ernst v. Belgium*. № 33400/9615. July 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61214>.
29. *Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine*. № 37878/02. 28 February 2008. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85246>.
30. *Lovri v. Croatia*. № 38458/15. 4 April 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172471>.
31. *Posti and Rahko v. Finland*. № 27824/95. 24 September 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60644>.
32. *M.D. and Others v. Malta*. № 64791/10. 17 July 2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112206>.
33. *Kroly Nagy v. Hungary*. № 56665/09. 14 September 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177070>.
34. *Smbata Bihor Greek Catholic Parish v. Romania*. № 48107/99. 12 January 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96678>.

35. *Chernichkin v. Russia*. № 39874/03. 16 September 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100387>.
36. *Ryabikina v. Russia*. № 44150/04. 7 June 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105008>.
37. *Beneficio Cappella Paolini v. San Marino*. № 40786/98. 13 July 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66455>.
38. *Shestopalova v. Ukraine*. № 55339/07. 21 December 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179558>.
39. *Neshev v. Bulgaria*. № 40897/98. 28 October 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67238>.
40. *Kursun v. Turkey*. № 22667/10. 30 October 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187482>.
41. *Greguric v. Croatia*. № 33804/06. 4 February 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97519>.
42. *Cherednichenko and Others v. Russia*. № 35082/13. 7 November 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178356>.
43. *Berezovskiye v. Ukraine*. № 22289/08. 7 November 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197258>.
44. *Kravchenko v. Ukraine*. № 46673/06. 30 June 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164199>.
45. *Gavrilov v. Ukraine*. № 11691/06. 16 February 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171474>.
46. *Melnyk v. Ukraine*. № 23436/03. 28 March 2006. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72888>.
47. *Ivanova v. Finland*. № 53054/99. 28 May 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22503>.
48. *Lawyer Partners, a. s., v. Slovakia*. № 54252/07. 16 June 2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92959>.
49. *Ponomarenko v. Ukraine*. № 13156/02. 14 June 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81071>.
50. *Paykar Yev Haghtanak Ltd v. Armenia*. № 21638/03. 20 December 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84119>.
51. *Marina v. Latvia*. № 46040/07. 26 October 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101469>.
52. *Kupiec v. Poland*. № 16828/02. 3 February 2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91065>.
53. *Harrison McKee v. Hungary*. № 22840/07. 3 June 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144350>.
54. *Podbielski and PPU Polpure v. Poland*. № 39199/98. 26 July 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69911>.
55. *Jedamski and Jedamska v. Poland*. № 43547/01. 26 July 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69898>.
56. *Tolstoy-Miloslavsky v. United Kingdom*. № 35573/97. 3 December 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-4058>.
57. *Del Sol v. France*. № 46800/99. 26 February 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60166>.
58. *P. C. and S. v. United Kingdom*. № 56547/00. 16 July 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60610>.
59. *Bertuzzi v. France*. № 36378/97. 13 February 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60939>.
60. *Steel and Morris v. United Kingdom*. № 68416/01. 15 February 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68224>.
61. *A. v. United Kingdom*. № 35373/97. 17 December 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60822>.
62. *Anakomba Yula v. Belgium*. № 45413/07. 10 March 2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91715>.
63. *Granos Organicos Nacionales S.A. v. Germany*. № 19508/07. 22 March 2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109807>.
64. *Urbsiene and Urbsys v. Lithuania*. № 16508/09. 8 November 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168379>.
65. *Shamoyan v. Armenia*. № 18499/08. 7 July 2015. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155811>.
66. *Gurbanova and Pashayeva v. Azerbaijan*. № 26553/08. 20 February 2020. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201086>.
67. *Laskowska v. Poland*. № 77765/01. 13 March 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79765>.
68. *Saoud v. France*. № 9375/02, № 9375/02. 9 October 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82584>.

The article is devoted to the study of the right to access to court in civil cases and obstacles to its implementation in the context of paragraph 1 of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case-law of the European Court of Human Rights on the interpretation and application of this article. Right of access to court is not absolute and can be restricted. Such restrictions are permitted if they have legitimate aim, are proportionate and do not impair the very essence of the right. Also the availability of alternative ways of exercising the right should be taken into account.

Based on the analysis, it is concluded that the right of access to a court must be effective and include not only the possibility to initiate proceedings in the court, but also the right to have a court hearing and delivering the judgment, as well as the enforcement of court decisions. In addition, the right of access to a court of first instance and the right of access to a higher court should be distinguished. The case-law of the European Court of Human Rights allows us to nominate the following obstacles to the exercise of the right of access to a court in civil proceedings: a) subjective, connected with inability of particular individuals to initiate proceedings

in court for judicial protection in certain categories of cases or to be the defendant in a case, for example because of the application of the rules on immunities in international and national law; b) jurisdictional, providing for the exclusion of certain categories from the jurisdiction of the courts; c) temporal, which are time-connected restrictions of the right to a judicial remedy or the right to lodge an appeal against a judgment to the court of the higher instances; d) procedural, related to the existing rules on the form and content of claims and appeals, the procedure of appealing to court for judicial protection, the need to refer to the pre-trial settlement of disputes before going to court, etc.; e) financial, which are the impossibility of paying court fees or obtaining legal aid due to the difficult financial situation of persons.

Key words: access to court, right to fair trial, barriers to access to court, access to justice, European Court on Human Rights.

